

УДК 371.315.6:51

І. Г. Резніченко

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Науково-статистична діяльність Олександра Русова

У статті, на основі дослідження значних за обсягом джерел, включаючи маловідомі архівні документи, розглядається науково-статистична діяльність і науковий потенціал відомого вченого, етнографа, фольклориста, громадського діяча Олександра Олександровича Русова. Окреслено його вагомий вклад у розвиток земської статистики. Проаналізовано вагомі статистичні праці та статті науковця, а саме: «Ніжинський повіт» 1879 р., «Опис Чернігівської губернії» 1898 р., «Херсонський повіт», «Харків по перепису 1893 р.» та ін. Розглянуто його участь у таких наукових товариствах, як Товариство економістів при Київському комерційному інституті, Товариство любителів соціальних знань, Українське наукове товариство в Києві та інші.

Ключові слова: О. Русов, науково-статистична діяльність, наукова робота, чернігівські статистики, земська статистика, статистичні дослідження, наукове товариство.

Постановка проблеми. У роки незалежної України все більше зростає інтерес до маловідомих наукових та культурно-освітніх діячів XIX–XX століття, чия діяльність довгі роки замовчувалась або висвітлювалася з марксистсько-ленінських позицій. Серед них і неординарна постать Олександра Олександровича Русова. Він був людиною надзвичайного таланту та невтомної титанічної праці в царині розвитку вітчизняної статистичної науки. Олександра Олександровича було по праву названо «батьком української земської статистики». Він зробив помітний внесок у розвиток статистичної науки в Україні, сприяв її авторитету в інших країнах. Сьогодні він відомий нам і як визначний український громадський діяч, учений, педагог, етнограф, фольклорист.

Аналіз актуальних досліджень. Плідну науково-статистичну діяльність О. Русова досліджували такі науковці, як: А. Дичинський, І. Житецький, П. Смуток, В. Науменко. Серед наших сучасників це: А. Катренко, Б. Петрук, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, О. Рахно, С. Шамрай. Однак, науковий доробок ученого все ж потребує детальнішого вивчення. Таким чином, **метою даної статті** на основі дослідження значної за обсягом джерельної бази, включаючи й маловідомі архівні документи, є висвітлення науково-статистичної діяльності Олександра Русова.

Виклад основного матеріалу. Свою науково-статистичну діяльність О. Русов розпочав із половини 1876 року. Чернігівська земська управа офіційно запросила Олександра Олександровича на посаду статиста для

проведення в губернії господарсько-статистичних робіт, необхідних для вдосконалення системи оподаткування населення. Разом із ним у статистичному бюро також мали працювати й місцеві діячі: інженер-технолог В. Варзар і агроном П. Червінський. Розпочали свою роботу з того, що розробили принципово нову методику статистичних досліджень, яка виходила з необхідності глибокого вивчення насамперед землі, її прибутковості та продуктивності. Визначившись із методикою, чернігівські статистики розробили ґрунтовну програму досліджень.

Після розроблення програми дослідження, члени статистичного бюро розпочали об'їзд Чернігівського повіту, який був поділений між трьома дослідниками. Так були детально вивчені Довжицька, Редьківська й Салтиково-Дівинська волості. Результати дослідження були розміщені у виданні праці під назвою «Праці статистичного відділу при Чернігівській губернській земській управі», яка вийшла друком у 1877 році. А вже через рік були зібрані й надруковані відомості про Чернігівський і Борзненський повіти: «Матеріали про оцінювання земельних угідь, зібраних експедиційним способом статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі. Т. 1 – Чернігівський повіт; Т. 2 – Борзненський повіт».

У 1878 році, знаючи про високий професіоналізм і добропорядність О. Русова, Ніжинське повітове земство запрошує науковця для здійснення статистично-економічного опису Ніжинського повіту. Олександр Олександрович погодився опрацювати й дати статистичні матеріали по Ніжинському повіту. Одержавши дозвіл на проведення таких робіт, він разом зі своїми помічниками Л. Жебуньовим та С. Зубком у стислі строки зібрали величезний за обсягом матеріал, «не минувши жодного дрібного поселення, жодної хати» [13, 36]. Скрізь проводили колективне опитування про умови господарства, побуту та життя населення Ніжинщини.

Інтенсивна робота – збір, опрацювання, друкування матеріалів завершилася виданням великої праці «Ніжинський повіт. Статистико-економічний опис з проектами оцінки нерухомості майна повіту, таблицями і двома картами». За цю працю Імперське Російське Географічне Товариство нагородило О. Русова золотою медаллю.

Видані матеріали друкувалися в Києві. Частина тиражу в 500 примірників було надіслано в книжкові крамниці великих міст імперії, а решту було відправлено до Ніжину.

У 1880 році О. Русов, узагальнивши досвід статистичних робіт, видає власну програму під назвою «Досвід програми для вивчення економічних і

суспільних відносин в південно-російському селі». У даній праці автор зазначає, що «...південно-російське село в суспільно-побутових відносинах між жителями таке ж різноманітне, як і будь-яке місто», а також, що «українські села, на відміну від російських, де переважно общинне землеволодіння, відрізнялися наявністю великої кількості козацьких і поміщицьких земель...» [8, 3]. Також дослідник подає розгорнуту характеристику питанням, які подавалися в анкеті. Дана праця має досить вагоме значення у вивченні соціально-економічних відносин в українському селі.

Наприкінці 1881 року розпочинається херсонський період статистичної діяльності Олександра Олександровича. Саме в цей період він дістає пропозицію від Херсонського земства на посаду статиста. «На Херсонщині, – писатиме відомий дослідник О. Рябінін-Скляревський про О. Русова, – статистик ішов на серйозну економіко-статистичну роботу, озброєний не тільки попередньою спробою на Чернігівщині, а й притягнув до себе наукові економічні сили» [5, 17]. На допомогу О. Русову було запрошено О. Браунера, випускника природничого факультету Одеського університету. Сесія губернського земського зібрання ухвалила проект управи й із весни 1882 року статистичний відділ розпочав працю [6]. Земство призначило О. Русова і О. Браунера на посаду губерніяльних статистиків.

У кінці липня 1882 року Олександр Олександрович прибуває до Одеси й приймається до роботи. «В Одесі я застала Олександра Олександровича, – згадуватиме С. Русова, – у повному захопленні статистикою. В одеському повіті було скільки нового, індивідуального, характерного й у мішаному складі населення, і в природних умовах...» [13, 152]. О. Русов плідно працює на статистичній ниві, з його ініціативи було вирішено проводити подвірні переписи повітів за кошти повітових земств.

У 1883 році статистична робота в одеському повіті була завершена, і О. Русов разом з усім складом статистичного відділення переїхав до Єлисаветградського повіту. Перебуваючи у Єлисаветграді, Олександр Олександрович часто зупинявся в домі К. Тобілевича. Так Русов, Тобілевич і Михайлович захопилися метою перекласти деякі відділи з політичної економії в популярній формі для народного читання. О. Русов хотів поширити програму економізму в житті й не обмежитися лише колами інтелігенції в ознайомленні з цією наукою, а глибоко поширити його серед народної маси, озброїти несвідомі низові верстви економічними

теоріями [13, 25]. На жаль, спроба видати такі книжки не вдалась у зв'язку з політичною «неблагонадійністю» О. Русова.

Після завершення опису Єлизаветградського повіту було здійснено опис Олександрійського, Ананіївського та Тираспільського повітів.

У 1885 р. було опубліковано фундаментальну краєзнавчу працю «Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії» в шести томах. Дана праця містила всебічний аналіз тогочасного сільського господарства Херсонської губернії та дозволяла більш рівномірно оподатковувати населення. Кожен том вміщував опис окремого повіту. Зокрема, Олександр Олександрович видав матеріали по Херсонському повіту.

Під час періоду перебування О. Русова в Херсонській губернії на сторінках «Сборника Херсонского земства», «Киевской старины», «Вестника Европы» та інших періодичних видань було вміщено низку статистико-економічних праць науковця: «Обласний початок в земській статистиці», 1886 р., «Донецькі вуглекопи. За місцевими даними», 1888 р., «Кілька висновків зі статистичних праць з Чернігівської та Херсонської губерній», 1888 р. «Про найм робітників в Херсонську губернію в 1855 році», 1890 р., «Про влаштування в Одесі елеватора, як головної міри для полегшення становища хліборобів Півдня Росії», 1890 р. За статтю «Викупні платежі колишніх державних селян Херсонської губернії» 1887 року, йому було винесено подяку від Ради імператорського географічного товариства.

У своїх працях О. Русов через призму ліберально-народницьких концепцій аналізував соціально-економічні процеси на півдні України. Він викривав кризові явища в аграрній сфері, станові перешкоди на шляху модернізації господарського життя, негативні соціальні наслідки капіталізації економіки й наполягав на докорінних перетвореннях у різних сферах суспільного та державного життя. Ці дослідження стали важливим підґрунтям практичної діяльності Херсонського земства.

У 1891 році О. Русова запрошують до Києва на посаду міського статистика. Русов із радістю погоджується, адже йому було цікаво визначити стан Києва точними цифрами.

Повернувшись до Харкова Олександр Олександрович занурився в дуже копітку й цікаву працю з підготовки перепису міста. На початку березня він був включений до складу комісії, що мала переоцінювати нерухомі маєтності Харкова. На засіданні 23 березня О. Русов оприлюднив «Доповідь про способи підготовки даних для переоцінки нерухомих маєтностей м. Харкова». А 29 травня 1892 р. міська дума ухвалила постанову про здійснення перепису та затвердила О. Русова

його керівником. У грудні 1892 року були оприлюднені результати перепису [11].

У 1891–1892 рр. Олександр Олександрович бере участь у заходах статистичного бюро Полтавського губерньського земства з опису селянських господарств у Лохвицькому, Пирятинському й Роминському повітах.

На початку 1895 року О. Русова запрошують знову до Чернігова для проведення зведеного опису Чернігівської губернії. Цій праці він віддав чотири роки свого життя. За цей час він провів величезну за обсягом наукову роботу, двотомне видання – «Опис Чернігівської губернії», яка зайняла визначне місце в російській статистичній літературі. Книга вийшла друком протягом 1898–1899 рр. У даній праці автор виклав історію утворення губернії та її склад, дав характеристику природного середовища губернії, приділив увагу заселенню території, її історії та етнографії, проаналізував розподіл площі губернії за угіддями, стану землеволодіння й скотарства, ґрунтовно розглянув форми землеволодіння, охарактеризував зміни кордонів і станового складу населення. У додатках містилися 19 земельних карт Чернігівської губернії та низка таблиць [1]. У передмові автор писав: «Це – і не моя монографія, придатна для опису невеликого селища, і не одні таблиці, яких достатньо для явищ величезної держави, а щось середнє між описовим і таблично–статистичним методом викладу» [1, 37].

У 1901 році Комісія Харківського університету на конкурсі за кращу працю про економічне положення сільського населення визнала працю О. Русова «Опис Чернігівської губернії» найкращою. Автору було присуджено премію в розмірі 500 рублів, а рецензенту В. Левицькому – золоту медаль.

У 1899 році головний адміністратор Полтавської губернії, у зв'язку з невідкладною потребою в статистичних дослідженнях і зважаючи на високий рівень кваліфікації О. Русова, пропонує йому посаду завідуючого статистичним бюро. У Полтаві Олександр Олександрович виконує різноманітні завдання: удосконалює методику поточної статистики, під його керівництвом проводяться оціночні описи повітів і міст, опубліковані огляди сільського господарства Полтавщини за 1898–1900 рр., видрукований статистичний щорічник за 1898 рік [7, 65]. Протягом літа й осені 1900 року під його керівництвом проводиться подвірний перепис всіх повітів і міст губернії. Програму оцінно-статистичних досліджень О. Русов доповнив питаннями про систему рільництва, способи обробітку ґрунтів, ступінь використання добрив тощо. Керуючи 500 реєстраторами, він у

короткий термін закінчив його, ще раз засвідчивши свою високу теоретичну підготовку й надзвичайні організаторські здібності [7, 67].

У 1902 році на території Полтавської губернії розпочалися селянські заворушення, відкриті виступи проти поміщиків. Міністр внутрішніх справ В. Плеве переконаний, що селяни бунтують статистику, у зв'язку з чим вирішив звільнити з посади «політично неблагонадійного» О. Русова й заборонити йому проживання на території всієї Малоросії.

З 1902 по 1908 роки Олександр Олександрович перебував у Петербурзі на посаді завідуючого статистичним відділом страхової компанії «Надія», а також брав участь у роботі «Вільного економічного товариства».

Учений не припиняє й свою наукову роботу. Так, в «Українському віснику» з'являється ряд науково-статистичних статей. Однією з них є видатна праця «Декілька слів про територію й населення України», чорновий варіант якої ми знайшли в Інституті рукопису під назвою «Про Україну й український народ [4]. У даній роботі автор ознайомлює читача з визначною частиною Росії – Україною, або ж Південно-Західним краєм, населення якого є одним із найдревніших культурних центрів та другим за чисельністю слов'янським народом. Дослідник описує кордони країни та губернії, які входять до її складу. Важливу увагу приділяє ґрунту України. Зазначаючи, що «наділена Україна самим дорогим на світі багатством – чорноземом, який є більш дорогим, ніж золоті розсипи Сибіру та кращий за якістю ніж чорноземи мадярського альфельда чи прерії Північно-Американських Штатів» [8, 224].

У іншій праці «Форми землеволодіння і землекористування» автор характеризує форми землеволодіння й землекористування, які використовуються на Україні, акцентуючи увагу на тому, як і коли вони виникли. А в праці «Земства на Україні» дослідник дає характеристику декільком українським земствам, у яких йому довелося працювати.

У 1908 році О. Русов дістає пропозицію від директора Київського комерційного інституту обійняти посаду викладача статистики. Олександр Олександрович з радістю погодився, адже давно мріяв оселитися в Києві.

Працюючи викладачем, О. Русов вів також плідну наукову й видавничу діяльність: був членом Ради й навчального Комітету інституту та редактором інститутського журналу «Известия Киевского коммерческого института», в якому висвітлювалися питання, пов'язані з предметами викладання в інституті. Так, у 1909 році на сторінках журналу з'являється цікава праця Олександра Олександровича «Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики», а згодом окремим тиражем виходить і книга.

Був О. Русов і серед членів-засновників Товариства економістів при Київському комерційному інституті. В Інституті рукописів нами знайдено кілька цікавих доповідей Олександра Олександровича, що були зачитані на засіданнях Товариства. Наприклад, доповідь присвячена 50-річчю реформи 1861 року, в якій автор засуджує негативні сторони реформи [3].

Водночас із діяльністю Товариства економістів при Київському комерційному інституті ініціативною групою викладачів цього ж інституту – О. В. Корчаком-Чепурківським, С. Ф. Русовою та І. І. Гречко на чолі з О. О. Русовим – була внесена пропозиція директору інституту М. В. Довнару-Запольському щодо вивчення поряд з економічними науками наук гуманітарного спрямування. Ця ідея була схвалена радою професорів інституту та Київським губернатором. 10 грудня 1909 р. при Київському комерційному інституті цією ж групою викладачів було офіційно засновано Товариство любителів соціальних знань.

Був О. Русов і активним членом статистичної комісії при Українському науковому товаристві в Києві. За даними протоколів засідань статистичної комісії ми можемо відзначити надзвичайно плідну наукову діяльність Олександра Олександровича.

Також у цей час Олександр Олександрович залишався діяльним членом львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка та брав участь у з'їздах російських природознавців і лікарів, виступаючи з різноманітними доповідями статистичного характеру.

Із 1911 по 1914 роки з'являється низка цінних наукових праць Олександра Олександровича. Так, нами знайдено в Інституті рукописів «Програма статистико-економічного дослідження території басейна Дніпра та Західної Двіни для проекту з'єднання Риги з Херсоном». Автор повідомляє, що основне місце в даному дослідженні посідає вивчення відомостей про географічні, геологічні, топографічні, гідрографічні, ґрунтові, кліматичні та інші особливості даної місцевості. Крім вивчення природних багатств необхідне також дослідження чисельності населення, розміщення його на території, вивчення кількості фабрик і заводів, кількості транспорту на даній території. Зазначена праця була оприлюднена в доповідях О. Русова на засіданнях правління Київського округу.

Ще однією важливою працею О. Русова є «Статистика українського населення європейської Росії», яка була видана вже після смерті автора (1916 р.) у збірці під редакцією Ф. Волкова та проф. М. Грушевського «Український народ в його минулому й майбутньому». У даному дослідженні

Олександр Олександрович проаналізував кількість, територіальне розміщення, розподіл українського населення за статтю, віком, заняттям тощо відповідно до демографічного перепису 1897 року. Особливу увагу автор приділив питанню грамотності населення, адже в 1897 році відсоток грамотності складав лише 13,6%. За цим показником українці перебували на останньому місці серед народів Російської імперії [10, 405].

У 1914 році в журналі «Світло» з'являється стаття О. Русова «Про земство, коли й як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його». У ній автор робить екскурс історією заснування земств на Україні та звертає увагу на їх стан на сьогоднішній день [12].

Розробка й проведення в життя нових методів статистичного дослідження, раціональна постановка оціночних робіт, низка статистичних описів окремих губерній, повітів і міст України, керівництво місцевими переписами населення й розробка їх результатів, – ось поважне наукове дослідження О. Русова, яке нерозривно пов'язує його ім'я з історією вітчизняної статистики. Такі його праці, як «Ніжинський повіт» 1879 р., «Опис Чернігівської губернії» 1898 р., «Херсонський повіт», «Харків по перепису 1893 р.» та інші були премійовані або ухвалені Географічним Товариством і визнані «зразковими щодо принципів, широти поглядів, старанного й докладного збирання матеріалу, глибини висновків, наукового методу й нових прийомів опрацювання матеріалу. Цей метод дослідження дістав назву: Чернігівський тип земської статистики» [2, 5].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, підсумовуючи багатогранну науково-статистичну діяльність О. Русова, можна з упевненістю сказати, що він був справжнім майстром своєї справи. Перспективними у цьому плані є більш глибоке вивчення біографічних даних, громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності, а також участь у Південно-Західному Відділі російського географічного товариства О. Русова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов : Издание редакции «Земского сборника Черниговской губернии», Тип. Губ. Земства, 1899. – Т. 2. – 327 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 10, оп.1, спр. 17374, 7 арк.
3. ІР НБУВ, ф. 2, оп. 1, спр. 449, 3 арк.
4. ІР НБУВ, ф. 159, оп. 1, спр. 2, 12 арк.
5. ІР НБУВ, ф.10, оп.1, спр.18048, 57 арк.
6. Материалы об организации статистики в Херсонском губернском земстве // Сборник Херсонского земства. – 1882. – № 1. – С. 65.

7. Падалка Л. Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика / Л. Падалка // Статистический Вестник. – 1916. – кн. 2. – С. 64–81.
8. Русов А. Несколько слов о территории и населении Украины / А. Русов // Украинский вестник. – 1906. – № 4. – С.222–230.
9. Русов А. Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южнорусском селе / А. Русов. – К. : Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. – 23 с.
10. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под редакцией проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского и др. – Пг. : Типография т-ва «Общественная польза», 1916. – Т. 2. – С. 381–406.
11. Русов А. А. Харьков по переписи 1892 года // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1893 год / под ред. В. В. Иванова. – Харьков : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1893. – Вып. 7. – С. 29–66.
12. Русов О. Про земство, коли й як його заведено, як впорядковано і яка поміч од його / О. Русов // Світло. – 1914. – Кн. 7–8. – С. 115–116.
13. Русова Софія. Мої спомини (1879–1915) / Русова Софія // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 147–205.

РЕЗЮМЕ

Резниченко И. Г. Научно-статистическая деятельность Александра Русова.

В статье, на основании исследования значительных по объему источников, включая малоизвестные архивные документы, рассматривается научно-статистическая деятельность и научный потенциал известного ученого, этнографа, фольклориста, общественного деятеля Александра Александровича Русова. Определен его весомый вклад в развитие земской статистики. Проанализированы весомые статистические труды и статьи ученого, а именно: «Нежинский уезд» 1879 г., «Описание Черниговской губернии» 1898 г., «Херсонский уезд», «Харьков по переписи 1893 г.» и другие. Рассмотрено его участие в таких научных обществах, как Общество экономистов при Киевском коммерческом институте, Общество любителей социальных знаний, Украинское научное общество в Киеве и другие.

Ключевые слова: А. Русов, научно-статистическая деятельность, научная работа, черниговские статистики, земская статистика, статистические исследования, научное общество.

SUMMARY

Reznichenko I. Olexander Rusov's scientific and statistical work.

In the article based on the research of considerable sources, including not famous archival documents, scientific and statistical activity and scientific potential of a famous ethnographer, folklorist and public figure Alexander Rusov is investigated. A well-known scientist is revealed as a man of great talent and tireless titanic work in the field of the national statistical science development. He is rightly called the «father of Ukrainian rural statistics» because he made a significant contribution to the development of statistical science in Ukraine, developed its credibility in other countries.

Olexander Rusov's Significant contribution to the development of rural statistics is mentioned in the article. His statistical activity in such cities as Chernigov, Nizhin, Elizavetgrad, Odessa, Kherson, Poltava, Kharkiv, Kyiv is also characterized by the author.

Significant statistical works and articles such as «The materials on the evaluation of land collected by expeditionary way by statistical office in Chernihiv provincial zemstvo. Vol.1 – Chernihiv district, Vol.2 – Borznensky county», «Nijinsky county. Statistical and economic description with the project of property evaluation of the district estate with tables and two maps», «Experience of the program for the study of economic and social relations in the south Russian village», «Materials for land evaluation in Kherson province», «A few words about the territory and population of Ukraine», «The program of statistical and economic research on the territory of the Dnieper and Western Dvina for the project of connection of Riga with Kherson», «Statistics of the Ukrainian population in European Russia» and others are investigated in the article.

It is proved that A. Rusov analyzed the socio-economic processes in the southern Ukraine in his works through the prism of liberal concepts. He exposed the crisis in agriculture, class barriers to modernization of economic life, the negative social consequences of economic capitalization and insisted on radical changes in all spheres of social and public life.

Alexander Rusov's participation in such scientific societies as the Society of economists in Kiev Commercial Institute, Society of supporters of social knowledge, Ukrainian Scientific Society in Kiev and others is also investigated in the article.

Key words. *O. Rusov, scientific and statistical work, scientific work, Chernigov statistics, Zemstvo statistics, statistical research, the scientific societies.*